

УДК 373.5.016:94(477):37.091.32

М. П. Бас,
учитель історії Залізничного НВК «Загальноосвітня школа І–ІІІ ст. – дитячий садок»
Любешівського району Волинської області

Селянська реформа 1861 року в Наддніпрянській Україні

Конспект уроку, 9 клас

Подано матеріали для ознайомлення учнів із проведенням селянської реформи на Наддніпрянщині та її наслідками. На уроці формуються історичні компетентності (хронологічна, картографічна та інформаційна), логічне мислення. Завдання уроку побудовані з метою формування критичного мислення. Учні розвивають уміння працювати в групах, із підручниками, аналізувати та систематизувати історичні події. Урок проводиться у формі імітаційної гри з елементами дослідницької роботи.

Ключові слова: реформа, викупна операція, тимчасовозобов'язані селяни, капіталізація господарства, недоїмки, відрізки.

Bas M. P. The Emancipation Reform (1861) in Naddniprianska Ukraine.

Materials for acquaintance of pupils with carrying out an emancipation reform in the Naddniprianska Ukraine and its consequences are presented. Historical competences (chronological, cartographical and information) and the logical thinking are formed at the lesson. Problems of the lesson help pupils to form critical thinking and to develop ability to work in groups, with textbooks, to analyze and systematize historical events. The lesson is conducted in the form of imitating game with elements of research work.

Key words: reform, redemption operation, temporarily obliged peasants, capitalization of economy, arrears, ground segments.

Мета: з'ясувати особливості соціально-економічного розвитку українських земель напередодні селянської реформи 1861 р., ознайомити учнів із проведенням, особливостями і наслідками реформи, формувати уявлення про реформу як явище; розвивати вміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, працювати з історичними картами, документами;

виховувати громадянську, соціальну та інформаційну компетентність, почуття гідності та справедливості.

Основні терміни і поняття: модернізація, розшарування селянства, реформа, панщина, тимчасовозобов'язані селяни, відрізки, викупна угода, недоїмки.

Обладнання: мультимедійна дошка, презентація до теми, картки для роботи в групі, атласи, підручник Струкевич К. Історія України. 9 клас. – К. : Генеза, 2009.

Використані методи і прийоми: робота з історичним документом, робота з картою, «мікрофон», «мозковий штурм», робота в групах, розповідь учителя, бесіда, робота з епіграфом та проблемним питанням, взаємоперевірка письмової роботи.

Очікувані результати

Після цього уроку учні зможуть:

– пояснити причини реформи;

– характеризувати її основні положення;
– виділяти позитивні та негативні результати події;
– на основі аналізу різних джерел інформації описувати явища й наводити статистичні дані щодо соціальних та економічних зрушень в українських землях, визначати основні тенденції модернізації українського суспільства у другій половині XIX ст.;

– пояснювати значення термінів *реформа*, *тимчасовозобов'язані селяни*, *викупна операція*, *відрізок*;

– аналізувати за картою особливості реформи в регіонах Наддніпрянщини.

Тип уроку: засвоєння нового матеріалу.

Форма проведення: імітаційна гра з елементами дослідницької роботи.

Структура уроку

I. Організаційний момент.

II. Актуалізація опорних знань і вмінь учнів.

III. Мотивація навчання.

IV. Повідомлення теми та мети уроку.

V. Засвоєння нових знань.

1. Українські землі напередодні реформи 1861 р.
2. Селянська реформа 1861р. в Наддніпрянській Україні:

а) підготовка селянської реформи;

б) основний зміст реформи.

3. Наслідки реформи.
 4. Капіталізація господарства.
 - VI. Закріплення нових знань і вмій учнів.
 - VII. Рефлексія.
 - VIII. Підсумки уроку.
 - IX. Інструктаж для виконання домашнього завдання.
- Проблемне питання:** Чи виправдала реформа 1861 року сподівання суспільства?

Хід уроку

Воля – головний дарунок природи.
Леонардо да Вінчі

I. Організаційний момент

II. Актуалізація опорних знань

Учитель. Чи задумувались ви, що для людини є найціннішим?

А що могло бути ціннішим понад усе для більшості населення українських земель у XIX ст.? (*Орієнтовні відповіді: здоров'я, життя та воля*). Люди зазвичай цінують те, чого не мають, чи те, що втрачають. Ви сказали – воля. Чому?

Що ви знаєте про ситуацію, яка панувала в соціально-економічному житті у другій половині XIX ст.?

Дидактична гра «Маячок»

Зараз ми пригадаємо основні риси, характерні для господарського розвитку на українських землях середини XIX ст. Я вам називатиму риси розвитку сільського господарства, а ви вказуватимете, котрі з них були прогресивними, свідчили про розвиток ринкових відносин, а котрі гальмували економічний розвиток. (Сигналізуєте червоними картками ознаки занепаду, а зеленими – зародження ринкових відносин).

- Переважало поміщицьке землеволодіння.
- Поглиблення соціального розшарування.
- Посилення експлуатації селян (зростання панщини).
- Використання нової техніки: сіялок, жаток, кінних молотарок.
- Низька врожайність.
- Сільськогосподарська спеціалізація районів.
- Розорення поміщицьких маєтків.
- Збільшення податків.

Які ознаки переважають?

III. Мотивація навчання. Повідомлення теми і мети уроку

Учитель. Сьогодні ми поведемо річ про те, як селянство Наддніпрянської України отримувало довгоочікувану свободу.

Що означає поняття *реформа*, яке сьогодні у нас є базовим?

Реформа (від латин. – перетворюю, поліпшую) – політичне, економічне чи інше перетворення, що здійснює влада заради зміцнення чинного ладу.

Проблемне питання. Чи виправдала реформа 1861 року сподівання суспільства? (Учні записують з екрана мультимедійної дошки у зошит).

(Слайд 4)*

Учитель. У лютому 2016 року виповнилося 155 літ із часу скасування кріпацтва в Російській імперії. З цієї нагоди одне з відомих видань має видрукувати спецвипуск газети. Сьогодні ви спробуєте себе у ролі редколегії, під моїм керівництвом створимо макет газети з нагоди цієї події. Назва нашої газети – перед вами (*тема уроку*). Для роботи ви об'єдналися в групи. Кожна група працюватиме над своєю рубрикою (*план уроку*). Інформацію будемо брати з підручника та роздавального матеріалу для кожної групи. На роботу вам дається 8 хвилин, потім розпочнем обговорення.

IV. Вивчення нового матеріалу

1. Українські землі напередодні реформи 1861 р.

I група характеризує питання на основі опрацьованого матеріалу.

Доповнення і корекція вчителя відповідей учнів.

Напередодні реформи:

- 1) низька продуктивність праці селян;
- 2) значне зменшення доходів поміщиків;
- 3) зменшення кількості селян-кріпаків;
- 4) відставання Росії від європейських держав у військовій справі;
- 5) наростання опору з боку прогресивних кіл суспільства проти кріпосництва;
- 6) засудження європейськими країнами станового устрою Російської імперії.

Незадоволені становищем були усі верстви населення (селяни, поміщики, міщани, студенти).

Учитель звертає увагу учнів на висловлювання царя з подальшим коментуванням та поясненням цитати.

Олександр II: «Я дізнався, панове, що між вами поширилися чутки про намір мій скасувати кріпосне право. Щоб запобігти усяким необґрунтованим чуткам у такому важливому питанні, я вважаю за необхідне оголосити вам, що я не маю наміру зробити це тепер. Але, звичайно, ви й самі знаєте, що існуючий порядок володіння душами не може лишатися незмінним, краще скасувати кріпацтво зверху, ніж чекати того часу, коли воно само собою почне ліквідуватися знизу. Передайте слова мої дворянству для обмірковування».

Сенсація першої рубрики. Росія програла, а селяни – виграли: Кримська війна поклала початок звільненню кріпаків.

2. Селянська реформа 1861 р.

- 1) Підготовка селянської реформи.

II група працює зі схемою (*додаток 2*), яка пояснює, як відбувалася підготовка до проведення селянської реформи.

* Додатки та презентація – на CD цього номера.

Сенсація цієї рубрики. «Добрі наміри» полтавських поміщиків зазнали невдачі.

Учитель. Отже, реформа підготована і настав момент, коли селяни отримують довгоочікуване звільнення. 19 лютого 1861 року підписано Положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності, та оголошено Маніфест про скасування кріпацтва. У церквах священики виголошували маніфест, таким чином ознайомлювали селян із умовами документа.

(Слайди 6, 8)

2) Суть селянської реформи.

III група висвітлює суть реформи.

Учні записують положення реформи у зошит.

Суть селянської реформи

1. Селяни отримали:

1) особисті права (поміщик не мав права їх купувати, дарувати, обмінювати; селяни могли брати шлюб без дозволу поміщика, йти на службу, вступати до навчальних закладів, переходити до інших станів);

2) майнові права (укладати договори, займатися промислами чи торгівлею, володіти власністю);

3) право на власну землю. Розмір наділу визначався відповідно до закону і за згодою поміщика.

2. Понаднормова земля вилучалась у селянина на користь поміщика як «відрізок».

3. Селянин укладав «викупну угоду» і мав сплатити за землю 20 % вартості одразу, а 80 % з лихвою – протягом 49 років, узявши позику в держави (ціна на землю в чотири рази перевищувала ринкову).

4. До укладання «викупної угоди» селяни вважалися тимчасовозобов'язаними

Сенсація наступної рубрики. Селяни Правобережної України отримали найбільшу вигоду від реформи.

Чому так? Адже по атласу щойно ми спостерігали іншу картину. (Тому, що селянам зменшили оплату за землі та фактично не урізали, а прирізали земель і скасували стан тимчасовозобов'язаних у зв'язку з польським повстанням 1863 р., щоб схилити селян на бік царської влади).

3. Наслідки реформи (IV група):

1) зміна форми землеволодіння – земля стала в центрі купівлі-продажу;

2) скорочення поміщицького землеволодіння і зростання кількості господарств із ринковою орієнтацією;

3) інтенсивний розвиток галузей харчової і переробної промисловості;

4) активніше відбувалося технічне переоснащення сільського господарства;

5) широко запроваджувались нові агротехнічні заходи (сівозміни з посівами кормових культур, штучні добрива, перехід до багатопільної системи землеробства);

6) поглиблювалася сільськогосподарська спеціалізація районів;

7) селяни залишалися обтяжені непомірними викупними платежами, подушною податтю, поземельним податком;

8) зберігалися натуральні повинності (дорожня, візницька).

Учитель доповнює відповіді учнів.

Маючи підтримку держави та користуючись відсутністю земельного розмежування до реформи, поміщики Російської імперії не тільки захопили найкращі землі, а й відрізали у селян чимало їхньої: від 14 % у Херсонській губернії до 37 % – у Катеринославській. Тому після реформи 220 тис. українських селян залишилися безземельними, майже 100 тис. мали наділ до однієї десятини і 1 млн 600 тис. – від однієї до трьох десятин. Загалом у пореформений період майже 94 % селянських господарств володіли наділами до п'яти десятин, що не давало змоги ефективно вести господарство.

Сенсація наступної рубрики. «Селяни заплатили за землю та за свою волю». Як ви розумієте цей вислів?

Робота з карикатурою (с. 168)

Як ви можете розтлумачити те, що зображено на карикатурі?

У тестах ЗНО до поданої карикатури було таке питання:

Карикатура на селянську реформу 1861 р. акцентує увагу на її:

- причини;
- результаті;
- процесі;
- меті.

Робота з поняттями

(Слайд 7)

Тимчасовозобов'язані селяни – селяни після реформи, з якими ще не уклали викупної угоди.

Викупна угода – договір селян із поміщиком про скасування кріпацтва.

Відрізки – ділянки землі, які у селян забирали після аграрної реформи.

Недоїмки – борги селян перед державою.

(За потреби – доповнення вчителя згідно з наведеним нижче матеріалом про селянські наділи, викупну операцію, державних селян).

Та минав час і селяни побачили, що вони втратили майже 1/3 землі, яка належала їх дідам та прадідам, а ще й за убогий клаптик наділу треба було сплачувати величезний борг.

Ніби й виконуючи букву закону, можновладці обертали його на свою користь «Закон, як дишло, – казали селяни, – куди повернув, туди і вийшло».

Робота з атласом (с. 13)

Прослідкуймо особливості реформи в регіонах Наддніпрянської України.

1. Який розмір земельних наділів був на Лівобережній Україні?

2. Де селяни отримували найбільші наділи?

3. Де були найменші наділи селян?

4. Зміни в сільському господарстві. Капіталізація господарства (V група).

У ході повідомлення учні повинні з'ясувати, які галузі були лідерами в розвитку ринкових відносин після 1861 року і як це вплинуло на сучасність.

Капіталізація – процес перетворення певної галузі господарювання на прибуткову шляхом активного вкладення капіталу для отримання прибутку.

Після реформи селяни ставали власниками своєї землі. Земля перетворилась на предмет купівлі-продажу. Це привело до того, що поміщики, які не здатні були господарювати, продавали свої землі, а вправні селяни та купці її купували.

У ході цих змін сільське господарство та промисловість перейшли на ринкову економіку (американський та пруський тип господарювання). Так було закладено основу для капіталізації села. Капіталістичні господарства використовували новітні знаряддя праці та машини, особливо на Півдні та Правобережжі.

Це сприяло зростанню продуктивності сільського господарства. На кінець XIX ст. 90 % експорту пшениці з Росії становила саме українська пшениця («житниця Європи»). Все більше вирощувались технічні культури (Правобережжя – цукровий буряк, Полтавщина і Чернігівщина – тютюн, Південь – льон, згодом соняшник).

Були і фактори, які стримували розвиток аграрного сектора. Демографічний бум спричинив аграрне перенаселення, що веде за собою еміграцію. Відбувалось розшарування селян, зростала кількість малоземельних.

Сенсація наступної рубрики. «Дожились до того, що хоч серед хати ори». Як ви розумієте цей вислів?

На с. 172 у рубриці «Працюємо над народними приказками» знайдіть ту, яка найбільш чітко характеризує наслідки цієї реформи.

Отже, ми з'ясували суть реформи та її наслідки. Тож з'ясуймо суть проблемного питання.

Метод «мозковий штурм»: обговорення проблемного питання.

Проблемне питання. Чи виправдала реформа 1861 року сподівання суспільства?

V. Закріплення нових знань і вмінь учнів (5 хв)

Історична розминка

Чи погоджуєтесь ви з твердженням (так «+», ні «-»)?

1. Маніфест був підписаний 19 лютого 1861 р. Миколею II. –
2. Кріпосницька система скасовувалася. +
3. Реформу 1861 р. назвали Великою. +
4. Негативним наслідком стало малоземелля селян. +
5. Цукробурякове виробництво розвивалось у Південній Україні. –

6. Демографічний ріст загострив земельну проблему. +

7. Вкажіть ім'я російського монарха, за правління якого було скасовано кріпосне право:

- а) Петро I;
- б) Олександр II;
- в) Микола I;
- г) Олександр I.

8. Чому реформа 1861 р. називається Великою?

Учитель. Макет нашої газети готовий. Я думаю, вона розійдеться великим накладом. А щоб газета була цікавіша, доберімо ілюстрації до рубрик. Що, на вашу думку, тут буде найдоречніше зобразити? (Представник від кожної групи підходить і обирає ілюстрації).

VI. Рефлексія

«Учнівський репортаж»

Українські землі пережили не одну аграрну реформу. Як ви думаєте, чи сьогодні сільське господарство України потребує реформування? Якби ви були міністром сільського господарства, що б ви змінили негайно?

«Мікрофон»

- Чи вирішили ми головні завдання уроку? (Очікувані результати, слайд 9).
- Яким шляхом ми досягли мети?
- Які форми роботи використовували? Які, на ваш погляд, найефективніші?
- Кого можна назвати зірками уроку?
- Хто вас сьогодні здивував?

VII. Підсумки уроку

Повернення до епіграфа, обговорення його ще раз (слайд 10). Учитель підводить реальні й очікувані результати, аналізує, робить висновки.

Виставлення оцінок, аргументація.

Побажання хорошого настрою і посмішок. Учитель збирає листки самооцінки, куди учні поставили й оцінку за графічний диктант.

VIII. Домашнє завдання (слайд 11)

1. Опрацювати § 20.
2. Порівняти селянські реформи в Австрійській імперії (1848 р.) та Російській імперії (1861 р.) за планом:
 - 1) мета;
 - 2) форма проведення;
 - 3) зміст;
 - 4) наслідки.
3. Написати листа до російського царя від імені селянина після проведення реформи.

Література

1. Земський Ю. Селянська реформа 1861 р. в контексті протиріч національних інтересів в Правобережній Україні / Ю. Земський // Краєзнавство. – 2011. – № 1. – С. 36–48.
2. Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. – Т. 7. – М. : Юрид. л-ра, 1989. – 816 с.
3. Зайончковский П. А. Отмена крепостного права в России / П. А. Зайончковский. – М. : Просвещение, 1968. – 369 с.